

FRANCISZEK PIPER

Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu

Funkcje KL Auschwitz. Eksterminacja, eksploatacja i dystrybucja siły roboczej

KL Auschwitz jako obóz koncentracyjny i ośrodek masowej zagłady Żydów

Śledząc historię obozu koncentracyjnego Auschwitz, można skonstatować, że nigdy nie istniała spójna koncepcja jego rozwoju przestrzennego, organizacyjnego, metod funkcjonowania i celów, jakie miał on realizować. Można powiedzieć, że obóz ten rozwijał się w sposób żywiołowy, a zakres realizowanych przezeń zadań dostosowywany był do wyłaniających się aktualnie potrzeb.

Według pierwotnej koncepcji inicjatorów założenia tego obozu, czyli dowództwa SS i policji prowincji śląskiej, miał to być obóz o znaczeniu lokalnym. Obóz miał odciążać przepełnione aresztowanymi Polakami więzienia śląskie¹. Nosząc nazwę obóz koncentracyjny i funkcjonując w strukturze Inspektoratu Obozów Koncentracyjnych, miał pełnić funkcję miejsca czasowego przetrzymywania więźniów przed odtransportowaniem ich do obozów koncentracyjnych na terenie przedwojennych Niemiec.

Założyciel obozu, Rudolf Höss, pisze w swoich wspomnieniach: „W ten sposób zostałem komendantem organizującego się obozu kwarantanny w Oświęcimiu”². Koncepcja obozu koncentracyjnego o funkcji kwarantanny nigdy nie weszła w życie i została porzucona jeszcze przed przywiezieniem 14 czerwca 1940 r. pierwszego transportu 728 polskich więźniów politycznych. W istocie obóz Auschwitz od początku pełnił funkcje typowego obozu koncentracyjnego.

¹ A. Konieczny, *Uwagi o początkach obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu*, Zeszyty Oświęcimskie 1970, nr 12.

² *Wspomnienia Rudolfa Hössa, komendanta obozu oświęcimskiego*, Warszawa 1965, s. 110.

W czasie wojny niemieckie obozy koncentracyjne, będąc formalnie miejscem uwięzienia, były w rzeczywistości zakamuflowanym miejscem eksterminacji ludzi. Dokonując eksterminacji osadzonych w obozach ludzi, z jednej strony pozbywano się osób niepożądanych, z drugiej – terroryzowano społeczeństwa krajów okupowanych. Los więźniów obozów koncentracyjnych miał stanowić ostrzeżenie przed podejmowaniem jakichkolwiek działań wymierzonych przeciwko okupantowi. Pełniąc funkcję więzień, *quasi*-obozów pracy czy zwykłych obozów karnych, obozy koncentracyjne nie byłyby w stanie odegrać przypisanej im roli politycznej.

Równocześnie obozy koncentracyjne, będące w istocie substytutami miejsc egzekucji, służyły w skali państwa utrzymaniu pozorów legalności. Tu uśmiercano ludzi, którzy nawet w świetle restrykcyjnego prawa okupacyjnego nie kwalifikowali się do wydania wyroku śmierci. Jak stwierdził w swym powojennym zeznaniu były komendant policji bezpieczeństwa na dystrykt radomski F. Liphardt, do obozów koncentracyjnych kierowano m.in. wszystkich uniewinnionych przez policyjny sąd doraźny: „Gdy aresztowany stawał przed Sądem Doraźnym, to dostawał albo wyrok śmierci, albo był uniewinniany. W wypadkach uniewinnienia odnośna osoba była wysyłana do obozu koncentracyjnego”³.

Obóz koncentracyjny Auschwitz początkowo realizował identyczne cele jak inne obozy koncentracyjne, a więc był miejscem zakamuflowanej zagłady więźniów⁴. Niezależnie od pojawiających się z czasem nowych zadań to pozostało do końca wojny zadaniem podstawowym.

Początkowo dokonywano w obozie eksterminacji tylko Polaków. Pochodzili oni z całego obszaru okupowanej Polski. Równocześnie przez cały czas wojny wysyłano Polaków do innych obozów koncentracyjnych. W latach 1939–1941 Polki osadzano w żeńskim obozie koncentracyjnym Ravensbrück, gdyż Auschwitz, podobnie jak inne obozy, nie posiadał jeszcze oddziału dla kobiet.

W pierwszym roku istnienia obozu obok Polaków osadzono w nim ponad 100 Niemców, jednak nie byli oni skazani na zagładę. Ich zadaniem było pełnienie różnych funkcji w pomocniczym aparacie nadzoru stworzonym przez władze obozowe, a będącym przedłużeniem aparatu nadzoru SS.

Z czasem stopniowo rozszerzano zarówno obszar, z którego dokonywano deportacji, jak i krąg narodowościowy osób deportowanych. Od 1941 r. zaczęto przywozić do KL Auschwitz na zagładę oprócz Polaków więźniów innych narodowości: Czechów z Protektoratu Czech i Moraw, Jugosłowian – przeważnie Słoweńców, żołnierzy radzieckich wziętych do niewoli; później Francuzów, Białorusinów i innych⁵.

³ J. Franecki, *Wstęp. Radomskie transporty więźniów do niemieckich obozów koncentracyjnych*, [w:] *Księga bólu i pamięci. Więźniowie hitlerowskich obozów koncentracyjnych z dystryktu radomskiego w latach 1939–1945*, Radom 1993, s. 17.

⁴ Wśród około 70 000 zachowanych aktów zgonu w prawie wszystkich wpisano jako przyczynę śmierci jedną z pospolitych chorób.

⁵ D. Czech, *Kalendarz wydarzeń w KL Auschwitz*, Oświęcim 1992, *passim*.

Od 1942 r., w związku z włączeniem KL Auschwitz do programu totalnej zagłady Żydów z całej Europy, obszar deportacji do Auschwitz był systematycznie rozszerzany, by do 1944 r. objąć prawie wszystkie kraje europejskie znajdujące się w niemieckiej strefie wpływów. Wyjątek stanowiły Bułgaria, Rumunia i Dania, z których z różnych powodów nie deportowano Żydów do KL Auschwitz. Podobnie poza nielicznymi wyjątkami nie deportowano do KL Auschwitz Żydów i Polaków z terenów położonych na wschód od granic Trzeciej Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa (Reichskommissariat Ukraine i Reichskommissariat Ostland). Obszary te były bowiem strefą działania przede wszystkim policyjnych grup operacyjnych (Einsatzgruppen der Sipo und des SD) oraz w mniejszym stopniu ośrodków zagłady w Bełżcu, Sobiborze i Treblince⁶.

W miarę upływu czasu poszerzano nie tylko obszar deportacji do KL Auschwitz i krąg narodowościowy ofiar, lecz również kategorie osób deportowanych do tego obozu. Początkowo osadzano w obozie przede wszystkim więźniów politycznych (marginalnie kryminalnych, homoseksualistów, Badaczy Pisma Świętego, aspołecznych). Od 1941 r. pojawiły się w obozie licznie inne kategorie, jak: jeńcy wojenni, więźniowie wychowawczy, później policyjni, a prawdopodobnie również więźniowie francuscy objęci akcją pod kryptonimem „Nacht und Nebel”.

Od 1943 r. Auschwitz stał się miejscem masowego osadzania Cyganów, głównie z Niemiec, Austrii, Czech i Moraw, a w mniejszym zakresie także z innych krajów.

Szczególne znaczenie dla dalszego rozwoju obozu i zmiany struktury narodowościowej ofiar miało włączenie Auschwitz w pierwszych miesiącach 1942 r. do akcji *Endlösung*, czyli całkowitej zagłady 11 milionów Żydów w Europie. Od 1942 r. obóz Auschwitz, pełniąc nadal funkcję obozu koncentracyjnego, czyli miejsca zakamuflowanej zagłady przez głód i pracę, a także przeprowadzanych skrycie zabójstw (zastrzyki fenolu) i egzekucji głównie przez rozstrzelanie, stał się równocześnie jednym z sześciu ośrodków masowej, bezpośredniej zagłady Żydów.

Te dwie funkcje: funkcja obozu koncentracyjnego, czyli miejsca stopniowej, zakamuflowanej pozorami śmierci naturalnej zagłady, i funkcja masowej, natychmiastowej zagłady Żydów, nie były realizowane przez odrębne jednostki organizacyjne, lecz przez ten sam obóz, w którego skład wchodziły komory gazowe, krematoria, rampy wyładownicze, baraki mieszkalne dla więźniów, kwatery SS, warsztaty, magazyny itp. zlokalizowane zarówno na terenie Oświęcimia, jak i Brzezinki. A zatem zarówno obiekty i jednostki organizacyjne typowe dla ośrodków masowej zagłady typu Bełżec czy Treblinka (komory gazowe, miejsca grzebania lub urządzenia do kremacji zwłok), jak i obiekty i jednostki typowe dla obozów koncentracyjnych typu Dachau, Mauthausen (baraki mieszkalne, admi-

⁶ Y. Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington and Indianapolis, 1987, s. 381–398.

nistracyjne, gospodarcze, miejsca pracy) nie istniały obok siebie, lecz stanowiły pozostające w ścisłej symbiozie elementy jednolitego systemu organizacyjnego.

Biorąc pod uwagę wzajemne powiązania różnych jednostek organizacyjnych obozu, można powiedzieć, iż ta część Auschwitz, która pełniła funkcję obozu koncentracyjnego, niezależnie od innych zadań, była zapleczem logistycznym, administracyjno-gospodarczym i personalnym ośrodka zagłady, dostarczając złożonej z esesmanów i więźniów obsługi ramp wyładowniczych, komór gazowych, krematoriów, magazynów zrabowanego mienia oraz siły roboczej do prac związanych z zacieraniem śladów zbrodni.

Z kolei Auschwitz jako ośrodek zagłady zapewniał obozowi w jego funkcji obozu koncentracyjnego stały dopływ więźniów jako siły roboczej oraz odbierał w celu zgładzenia i spalenia więźniów wyeksploatowanych (z obozów głównych i z podobozów). Tę rolę w obozach koncentracyjnych na terenie Niemiec, które w zasadzie⁷ nie posiadały komór gazowych, pełniły ośrodki eutanazji wyposażone w komory gazowe i urządzenia do kremacji.

Od 1942 r. w obrębie kompleksu obozów wchodzących w skład KL Auschwitz można zauważyć proces wyraźnego krystalizowania określonych funkcji poszczególnych jego części składowych, co znalazło instytucjonalne usankcjonowanie w dokonanym w listopadzie 1943 r. podziale obozu na trzy jednostki organizacyjne:

Obóz Auschwitz I (macierzysty obóz w Oświęcimiu) przejął centralną administrację całego kompleksu obozów oświęcimskich, był siedzibą dowódcy miejscowego garnizonu SS, lekarza garnizonowego, centralnych biur oddziału politycznego i oddziału zatrudnienia. Tutaj mieściły się główne magazyny obozowe, warsztaty oraz większość przedsiębiorstw SS: DAW, Deutsche Lebensmittel GmbH, DEST oraz prywatna firma zbrojeniowa Kruppa przejęta potem przez firmę Weichsel Union Metallwerke. Obsługa placówek SS oraz praca w wyżej wymienionych zakładach i firmach były główną dziedziną zatrudnienia więźniów tego obozu.

Obóz Auschwitz II (obóz w Brzezince i podobozy przy gospodarstwach rolnych) był przede wszystkim centrum eksterminacji przywożonych na zagładę Żydów; tutaj również gromadzono i systematycznie uśmiercano chorych i wyeksploatowanych więźniów z całego kompleksu obozów oświęcimskich, a częściowo także z innych obozów koncentracyjnych (*Rücküberstellungen*). Od czasu wprowadzenia selekcji wśród Żydów przywożonych masowymi transportami, tj. od 1942 r., obóz ten miał stać się centralnym rezerwuarem i punktem dystry-

⁷ W niektórych obozach koncentracyjnych na terenie Niemiec, zwłaszcza pod koniec wojny, urządzono niewielkie komory gazowe i na małą skalę uśmiercano więźniów. Zeznanie byłego komendanta obozu koncentracyjnego Mauthausen Franza Ziereisa, zob. J. Osuchowski, *Gusen Przed-sioneek piekła*, Warszawa 1961, s. 191, 201. Zeznanie byłego esesmana z Gusen Antoniego Kaufmanna, tamże, s. 206. E. Kogon, H. Langbein, A. Rückerl, *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas*, Frankfurt a.M. 1986.

bucji siły roboczej dla całego systemu obozów koncentracyjnych. Tymi właśnie planami, po upadku koncepcji obozu jenieckiego, była uzasadniona prowadzona na olbrzymią skalę rozbudowa obozu, który miał osiągnąć pojemność 200 tys. ludzi. Ze względu na zamknięcie obozów w głębi Rzeszy dla więźniów pochodzenia żydowskiego, których udział w ogólnym bilansie siły roboczej KL Auschwitz ciągle wzrastał, w latach 1942–1943 obóz pełnił tę rolę w bardzo ograniczonym zakresie.

W tym czasie przenoszono do obozów w Rzeszy w zasadzie tylko Polaków, których ze względu na możliwość nawiązania kontaktów z ludnością polską i przekazywania w ten sposób informacji o masowej zagładzie obawiano się zatrudnić na terenie górnośląskiego okręgu przemysłowego, w obrębie zaś samego obozu możliwości zatrudnienia były ograniczone. W tej sytuacji więźniów żydowskich kierowano do własnych podobozów lub zatrudniano na miejscu przy obsłudze urządzeń masowej zagłady (rampy wyładowniczej, komór gazowych, krematoriów), przy sortowaniu zagrabanego mienia ofiar, w przyobozowych gospodarstwach rolnych, w zakładach zbrojeniowych „Union” i „Zerlegebetriebe”. Przy tych pracach można było zatrudnić jednak tylko część więźniów, niejednokrotnie aż połowa więźniów pozostawała w ogóle bez pracy.

Dopiero od wiosny 1944 r., kiedy Niemcy znalazły się w nader krytycznej sytuacji militarnej i gospodarczej, zrezygnowano z zasady „obozy koncentracyjne w Rzeszy wolne od Żydów” i zaczęto przenosić również więźniów żydowskich do tych obozów w celu zatrudnienia ich w tamtejszych zakładach zbrojeniowych. Oprócz najliczniejszych wówczas Żydów węgierskich (przywieziono ogółem 430 000 osób)⁸ masowo przerzucano poprzez Auschwitz w głąb Rzeszy, w ramach wycofywania siły roboczej z zagrożonych inwazją wojsk radzieckich ziem wschodnich, inne grupy, m.in. Żydów polskich z ostatnich istniejących jeszcze skupisk ludności żydowskiej (m.in. z Łodzi przywieziono 67 000 osób)⁹, Polaków z ogarniętej powstaniem Warszawy (przywieziono 13 000 osób)¹⁰, ewakuowanych więźniów obozów koncentracyjnych na Majdanku i w Płaszowie.

Obóz oświęcimski był wówczas miejscem segregacji olbrzymich mas ludzkich (w 1944 r. przywieziono do obozu ponad 600 000 ludzi)¹¹, z których wszystkich zbędnych z punktu widzenia potrzeb niemieckiej gospodarki: dzieci, starców, chorych, niepełnosprawnych, bezwzględnie likwidowano w komorach gazowych i palono, a nadających się do pracy przetrzymywano w prymitywnych barakach-stajniach i według otrzymywanego z centrali obozów koncentracyjnych w Oranienburgu rozdzielnika kierowano do innych obozów w głębi Rzeszy.

⁸ Ch. Gerlach, G. Aly, *Das letzte Kapitel*, Stuttgart–München 2002, s. 276.

⁹ A. Strzelecki, *Deportacja Żydów z getta łódzkiego do KL Auschwitz i ich zagłada*, Oświęcim 2004.

¹⁰ *Księga Pamięci. Transporty Polaków z Warszawy do KL Auschwitz 1940–1944*, F. Piper, I. Strzelecka (red.), Warszawa–Oświęcim 2000.

¹¹ F. Piper, *Ilu ludzi zginęło w KL Auschwitz. Liczba ofiar w świetle źródeł i badań 1945–1990*, Oświęcim 1992, Tabela 28a.

Pierwszoplanowym zadaniem obozu **Auschwitz III** była eksploatacja siły roboczej więźniów. W tym obozie zgrupowano wszystkie podobozы założone przy funkcjonujących bądź będących w budowie zakładach przemysłowych na terenie prowincji górnośląskiej oraz Czech i Moraw. Mimo znaczenia, jakie przywiązywano do siły roboczej więźniów, rola tego obozu w obrębie kompleksu oświęcimskiego nie była bynajmniej dominująca.

W szczytowym okresie rozwoju obozu Auschwitz III stan liczbowy więźniów zgrupowanych w tym obozie nie przekraczał 30% ogółu więźniów przebywających w całym kompleksie obozów oświęcimskich¹². Odsetek ten wzrósł do około 50% dopiero w ostatnich miesiącach funkcjonowania obozu na skutek częściowej ewakuacji więźniów z Oświęcimia i Brzezinki do obozów w głębi Rzeszy¹³, podczas gdy więźniów podobozów ewakuowano dopiero nieomal w ostatniej chwili przed nadejściem wojsk radzieckich.

Miejsce KL Auschwitz w systemie obozów koncentracyjnych i ośrodków masowej zagłady Żydów

Obóz Auschwitz był największym, a od 1943 r., po likwidacji ośrodków zagłady w Chełmnie, Bełżcu, Sobiborze, Treblince i przy obozie na Majdanku, jedynym funkcjonującym do października 1944 r. hitlerowskim ośrodkiem natychmiastowej zagłady Żydów. Tutaj zginęło bezpośrednio po przywiezieniu do obozu około 800 000–900 000 Żydów (nie licząc około 100 000 zabitych po zarejestrowaniu w wyniku głodu, ciężkiej pracy i zabójstw)¹⁴. W drugim co do liczby ofiar ośrodka zagłady – Treblince zginęło według Raula Hilberga około 750 000 ludzi, a w Bełżcu około 600 000¹⁵. Jeśli zatem przyjąć za Raulem Hilbergiem, iż we wszystkich obozach, gettach, miejscach egzekucji zginęło w czasie wojny ogółem 5,1 miliona Żydów¹⁶, oznacza to, iż na Auschwitz przypada 20% ogółu strat ludności żydowskiej w czasie drugiej wojny światowej.

Auschwitz był równocześnie największym obozem koncentracyjnym. W obozie tym osadzono jako więźniów 400 000 ludzi. Spośród nich około 200 000 zginęło na miejscu wskutek głodu, chorób, niewolniczej pracy bądź też

¹² F. Piper, *Zatrudnienie więźniów KL Auschwitz. Organizacja pracy i metody eksploatacji siły roboczej*, Oświęcim 1981, Tabele 3, 7.

¹³ D. Czech, *op. cit.*, s. 839–840.

¹⁴ F. Piper, *Ilu ludzi zginęło w KL Auschwitz...*, s. 122–124.

¹⁵ R. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden. Die Gesamtgeschichte des Holocaust*, Berlin 1982, s. 811.

¹⁶ *Ibidem*.

zostało zabitych zastrzykami trucizn lub w komorach gazowych¹⁷. Pozostali, w liczbie około 140 000, zostali przerzuceni w ramach dystrybucji siły roboczej do obozów koncentracyjnych zlokalizowanych w większości w głębi Rzeszy, gdzie zostali zatrudnieni w tamtejszym przemyśle wojennym. Około 60 000 ewakuowano w styczniu 1945 r. w związku z likwidacją obozu.

W KL Auschwitz przebywało od 25% do 34% ogółu więźniów hitlerowskich obozów koncentracyjnych: w grudniu 1942 r. 30 000 na 88 000 ogółem, a w sierpniu 1944 r. 135 000 na 524 000 ogółem¹⁸.

Łącznie w Auschwitz – obozie natychmiastowej zagłady i obozie koncentracyjnym – zginęło co najmniej 1 100 000 ludzi. Blisko 1 000 000 z nich stanowili Żydzi. Po nich drugą grupą pod względem liczebności byli Polacy – około 70 000–75 000 zabitych i zmarłych na 140 000–150 000 przywiezionych, trzecią Cyganie – około 20 000 zabitych i zmarłych na 23 000 przywiezionych. W dalszej kolejności znajdują się Czesi¹⁹, Białorusini²⁰, Niemcy i Austriacy²¹, Francuzi²², Rosjanie²³, Słoweńcy²⁴, Ukraińcy²⁵ i więźniowie innych narodowości.

Auschwitz, będąc przede wszystkim miejscem eksterminacji, a także miejscem eksploatacji niewolniczej siły roboczej, był równocześnie miejscem dokonywania na więźniach przymusowych zbrodniczych eksperymentów medycznych, m.in. sterylizacyjnych, eksperymentów na bliźniętach; na więźniach testowano również skutki działania różnego rodzaju preparatów chemicznych.

Specyfika KL Auschwitz

Z tej podwójnej roli, jaką pełnił od 1942 r. KL Auschwitz, tj. roli ośrodka masowej, natychmiastowej zagłady Żydów i obozu powolnej zagłady ludzi różnych narodowości, wynika specyfika tego obozu.

¹⁷ W drugim co do liczby więźniów obozie koncentracyjnym, KL Buchenwald – osadzono 238 979 osób (zginęło 56 545). W. Sofsky, *Die Ordnung des Terrors: das Konzentrationslager*, Ulm 1993, s. 57.

¹⁸ *Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals*, Washington 1950, t. 5, s. 381, 382 (dane dotyczące liczebności i liczby zgonów więźniów w obozach koncentracyjnych); F. Piper, *Zatrudnienie więźniów KL Auschwitz...*, tabela 3 (stany więźniów KL Auschwitz).

¹⁹ Według najnowszych ustaleń czeskiego badacza Marka Połęczarza do Auschwitz deportowano około 8000–9000 Czechów.

²⁰ Z Białorusi do KL Auschwitz deportowano około 6000 mężczyzn, kobiet i dzieci ujętych w większości w rejonie Mińska i Witebska w czasie akcji przeciw partyzantom.

²¹ Zachowało się około 4600 zdjęć więźniów uznanych za Niemców. Liczba trudna do zweryfikowania z uwagi na fakt uznawania za Niemców niektórych Polaków z ziem wcielonych do Rzeszy.

²² Według zachowanej dokumentacji w obozie osadzono około 4100 Francuzów.

²³ Zachowało się 1600 zdjęć więźniów oznaczonych w obozie jako Rosjanie.

²⁴ Zachowało się około 800 zdjęć więźniów, których oznaczono w obozie jako Słoweńców.

²⁵ Zachowało się około 550 zdjęć więźniów, których oznaczono w obozie jako Ukraińców.

Znajduje ona wyraz przede wszystkim w fakcie przeprowadzania **wstępnych selekcji nowo przybyłych transportów żydowskich**, w wyniku których część osób (średnio statystycznie 20%) nadających się do pracy pozostawiano przy życiu, podczas gdy w innych ośrodkach masowej zagłady (w Chełmnie, Bełżcu, Sobiborze i Treblince) prawie wszystkich nowo przybyłych natychmiast zabijano w komorach gazowych. Wyjątek robiono dla nielicznych więźniów potrzebnych przy obsłudze ośrodka zagłady.

Kolejnym aspektem specyfiki tego obozu jest fakt, iż dysponując zbudowanymi dla masowej zagłady Żydów komorami gazowymi, obóz **Auschwitz uśmiercał wyeksploatowanych więźniów różnych narodowości na miejscu**, podczas gdy obozy w Trzeciej Rzeszy wywoziły wyselekcjonowanych chorych (akcja 14f13) do komór gazowych przy ośrodkach eutanazji.

Z uwagi na to, że w obozie Auschwitz od połowy 1942 r. Żydzi byli największą grupą narodowościową (w drugiej połowie 1942 r. stanowili blisko połowę stanu liczebnego więźniów, w następnych latach udział ten systematycznie wzrastał, dochodząc latem 1944 r. do blisko 70%), tylko część więźniów tego obozu korzystała z wydanych w obliczu trudności ekonomicznych w drugiej fazie wojny zarządzeń, mających na celu, poprzez poprawę warunków egzystencji i ograniczenie uśmiercania chorych, obniżenie tempa wymieralności i zwiększenie wydajności ich pracy. Więźniowie Żydzi byli bowiem nadal dyskryminowani i albo nie byli tymi zarządzeniami objęci, albo nie mogli z nich korzystać z innych przyczyn.

Dotyczy to przede wszystkim zarządzenia Himmlera z 29 października 1942 r. odnośnie do zezwolenia na przysyłanie więźniom paczek żywnościowych oraz zarządzenia Inspektora Obozów Koncentracyjnych Glücksa z 27 kwietnia 1943 r. o zaprzestaniu „eutanzji” (uśmiercania) chorych więźniów, z wyjątkiem chorych umysłowo. Wprawdzie w zarządzeniu o zezwoleniu na przysyłanie paczek żywnościowych nie mówi się, iż nie obejmuje ono Żydów, lecz z uwagi na brak możliwości otrzymywania przez nich regularnej korespondencji, a co za tym idzie niemożność zawiadomienia swych bliskich o swym losie, nie mogli oni paczek otrzymywać. Zresztą gdyby nawet istniała możliwość kontaktu z rodziną, z uwagi na panujący wśród Żydów głód, zwłaszcza w gettach, szansa na otrzymanie paczek była nikła.

Jeśli chodzi o zaprzestanie zabijania zarejestrowanych chorych więźniów, to Żydzi byli nim objęci w KL Auschwitz tylko przez 3 miesiące, od maja do lipca 1943 r. (nie dotyczyło to nowo przybyłych, których selekcje na rampie nadal były przeprowadzane). Na podstawie bliżej nieznanego zarządzenia władz zwierzchnich już w sierpniu 1943 r. selekcje wśród więźniów Żydów i ich uśmiercanie w komorach gazowych zostały wznowione i kontynuowano je do października 1944 r. włącznie.

Jeśli w innych obozach, poprawiając warunki życia m.in. poprzez zezwolenie na przysyłanie paczek żywnościowych, starano się zapobiec zbyt szybkiej wy-

mieralności więźniów, a co za tym idzie zbyt gwałtownym ubytkom siły roboczej, w Auschwitz życie więźniów w ogóle, a w szczególności więźniów żydowskich, z uwagi na stały napływ masowych transportów, nigdy nie nabrało większej wartości.

Utrzymaniu możliwie wysokiej wydajności pracy służyła nie poprawa warunków życia i ograniczenie zabijania, jak to było w innych obozach, lecz przede wszystkim stała wymiana zużytej siły roboczej, tj. zastępowanie więźniów słabych, chorych i wyczerpanych przez nowo przybyłych²⁶. Takie traktowanie więźniów wynikało przede wszystkim z założeń doktrynalnych – nadrzędności w stosunku do tej kategorii ofiar, Żydów, celów politycznych (czyli eksterminacji) nad celami ekonomicznymi (tj. eksploatacją siły roboczej). Z tego też względu mimo dramatycznej sytuacji Niemiec hitlerowskich, powszechnego braku rąk do pracy, zagłada więźniów w KL Auschwitz była kontynuowana nieomal do końca jego istnienia.

W wyniku połączenia w Auschwitz dwóch funkcji – ośrodka natychmiastowej zagłady i obozu powolnej zagłady – obóz ten w 1942 r. przekształcił się w nowy typ obozu łączącego w sposób kompromisowy cele eksterminacyjne i ekonomiczne.

Na zakończenie niniejszych rozważań można postawić pytanie: czy w postaci obozu Auschwitz łączącego funkcję ośrodka natychmiastowej zagłady z funkcją obozu koncentracyjnego powstał prototyp nowego obozu, który w przyszłości zastąpiłby dotychczasowe ośrodki masowej zagłady, ewentualnie również obozy koncentracyjne, czy było to rozwiązanie na okres przejściowy, związane z deficytem siły roboczej? Z braku źródeł na ten temat w postaci dokumentów władz hitlerowskich czy chociażby deklaracji przywódców hitlerowskich jednoznaczna odpowiedź na to pytanie jest niemożliwa.

Likwidacja w 1943 r. ośrodków zagłady w Chełmnie, Treblince, Sobiborze i Bełżcu w okresie, kiedy istniały jeszcze duże skupiska Żydów ujętych w planie zagłady przedstawionym na konferencji w Berlinie-Wannsee (Węgry, Francja, Czechy, Rumunia, Generalne Gubernatorstwo), wskazywałaby na to, iż przynajmniej w stosunku do Żydów przyjęto to drugie rozwiązanie. Zamiast totalnej zagłady większości przywiezionych, jak to działo się w Chełmnie, Bełżcu, Sobiborze i Treblince, regułą miała stać się ich selekcja, w wyniku której część zdolnych do pracy miała być pozostawiona czasowo przy życiu.

O tym, że zagłada miała być kontynuowana, obejmując zapewne coraz to szersze kręgi ofiar, świadczy trwałość i rozmiary budowli, jakie miały służyć zagładzie: komór gazowych i krematoriów.

²⁶ Warunek taki był częścią umowy niektórych firm z władzami SS. Faksymile umowy między SS a firmą Oberschlesische Maschinen- und Waggonfabrik AG w Świętochłowicach – F. Piper, *Podobóz „Eintrachthütte”*, Zeszyty Oświęcimskie 17, 1975, s. 93, punkt 4 Umowy (*Die kranken Häftlinge, die nicht wieder zur Arbeit eingesetzt werden können, werden gegen arbeitsfähige Häftlinge aus dem KL Auschwitz jeweils ausgetauscht*).

Tabela 1. Liczebność więźniów w hitlerowskich obozach koncentracyjnych*

Data	Obozy koncentracyjne ogółem ^a	KL Auschwitz ^c	W procentach
Lipiec 1942	98 000	35 000	35
Grudzień 1942	88 000	30 000	34
Maj 1943	203 000	55 000	27
Sierpień 1943	224 000	74 000	33
Sierpień 1944	524 000	135 000	25
1933–1945	~2 000 000 ^b	400 000	20

Źródła:

^a *Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals*, Washington 1950, t. 5, s. 381, 382, 389.

^b J. Tüchel, *Die Inspektion der Konzentrationslager 1938–1945*, Berlin 1994, s. 212, 213; W. Sofsky, *Die Ordnung des Terrors: das Konzentrationslager*, Ulm 1993, s. 49, 57; G. Schwarz, *Die nationalsozialistischen Lager*, Frankfurt a.M.–New York 1990, *passim*.

^c F. Piper, *Ilu ludzi zginęło w KL Auschwitz. Liczba ofiar w świetle źródeł i badań 1945–1990*, Oświęcim 1992, *passim*; R. Hilberg, *Auschwitz and the Final Solution*, [w:] *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, Bloomington and Indianapolis 1994, s. 81–92.

* Bez nieujętych w ewidencji numerowej około 900 000 Żydów deportowanych do KL Auschwitz.

Natomiast o tym, że równocześnie zdolnych do pracy zamierzano wciągnąć w tryby niemieckiej gospodarki, świadczy stała rozbudowa obozu macierzystego z jego solidnymi piętrowymi blokami, wraz z wszystkimi obiektami gospodarczo-administracyjnymi wchodzącymi w skład typowej architektury obozowej, które prawdopodobnie miały zastąpić prymitywne baraki w Brzezince.

A więc z jednej strony budowano w Brzezince trwałe, wysoce wydajne urządzenia zagłady, komory gazowe i krematoria, które miały służyć wyniszczeniu niezdolnych do pracy, z drugiej zaś, w Oświęcimiu, w celu bardziej racjonalnego wykorzystania siły roboczej zamierzano poprawić m.in. warunki mieszkaniowe, co miało istotne znaczenie dla utrzymania na pewnym poziomie efektywności jej pracy.

Z uwagi na liczbę ofiar, zasięg terytorialny, metody eksterminacji, a także zróżnicowanie narodowościowe ofiar Auschwitz jest symbolem nie tylko holocaustu Żydów, lecz także ludobójstwa na innych ofiarach nazizmu.

DIE FUNKTIONEN DES KZ AUSCHWITZ. EXTERMINATION, AUSBEUTUNG UND VERTEILUNG DER ARBEITSKRÄFTE

Zusammenfassung

Das Nazi-Konzentrationslager Auschwitz unterlag im Laufe der fast 5-jährigen Existenz (1940–1945) ständigen Veränderungen: es änderten und erweiterten sich seine Aufgaben, die Funktionalisierungsmethoden, die Zahl und nationale Zusammensetzung der Opfer, die räumliche Gliederung, die Organisationsstruktur. 1940 für polnische Häftlinge gegründet, seit 1942 weiterhin als

KZ in der Organisationsstruktur des Inspektorats der Konzentrationslager verbleibend, wurde es zugleich zum Ort der Verwirklichung des Planes der totalen Vernichtung der 11 Millionen Juden in Europa. Hier ist jeder fünfte Jude als Holocaust-Opfer umgekommen.

Außer den fast aus ganz West-, Nord-, Süd- und teilweise Mitteleuropa eingelieferten Juden (ca. 1,1 Million Deportierter, ca. 1 Million Opfer) und den Polen (ca. 140–150 Tausend Deportierter, ca. 70–75 Tausend Opfer) wurden in diesem Lager ca. 23 Tausend Zigeuner aufgenommen (umgekommen sind ca. 20 Tausend), auch ca. 15 Tausend sowjetische Gefangene verschiedener Nationalitäten (es überlebten einige -zig). Außerdem wurden eingewiesen ca. 8–9 Tausend Tschechen, 6 Tausend Einwohner Weißrusslands; auf den weiteren Plätzen nach der zahlenmäßigen Stärke lagen die Deutschen und Österreicher, danach die Franzosen, Russen, Slowenen, Ukrainer und Häftlinge weiterer Nationalitäten.

Hauptziel der Inhaftierung im Lager war die Vernichtung der Häftlinge. Im Falle der Juden waren die Gaskammern das dominierende Werkzeug der Vernichtung; in ihnen wurden sofort nach der Ankunft ca. 80% der als arbeitsunfähig und unnötig befundenen Häftlinge ermordet. Die übrigen jungen und gesunden wurden als Arbeitskraft im Lager zurückbehalten. Eine längere Krankheit bzw. Entkräftung qualifizierte sie zur Tötung in der Gaskammer oder durch eine Gifteinjektion. Die Häftlinge anderer Nationalitäten wurden auf eine mehr getarnte Weise getötet: durch Unterernährung, ungenügende Kleidung, schlechte Unterbringung, fehlende ärztliche Betreuung, schwere Arbeit, nicht selten infolge Misshandlungen, Hinrichtungen und in den Jahren 1941–1943 – wie die Juden – durch Gifteinjektionen oder in den Gaskammern. In den Lagerakten wurden allgemeine Krankheiten als Todesursache eingetragen.

Mit der Verschlechterung der wirtschaftlichen Lage Deutschlands und dem wachsenden Arbeitskräftedefizit bemühte man sich die Rolle der Arbeit im Vernichtungsprozess zu steigern, wodurch man ohne Verzicht auf die Exterminationsfunktion der Konzentrationslager messbare wirtschaftliche Erfolge erzielte. Zu diesem Zweck wurde Anfang 1943 das disziplinarische Regime in den Konzentrationslagern einigermaßen erleichtert und von der Tötung der Kranken und Erschöpften Abstand genommen. Diese Veränderungen im Lager Auschwitz spürten vor allem die zu dieser Zeit schon in der Minderheit gewesenen so genannten arischen Häftlinge (Nicht-Juden), denn gegen die Juden war die Priorität politischer Ziele (Vernichtung) über den wirtschaftlichen Zielen (Nutzung der Arbeitskraft) maßgebend. Diese Eigenart des Auschwitzer Lagers – die Priorität der unmittelbaren Extermination über die Vernichtung durch Arbeit sowie der Hunger –, als Ergebnis der von Jahr zu Jahr steigenden Überzahl der jüdischen Opfer, blieb bis Anfang November 1944 bestehen, d.h. bis zur Stilllegung der Gaskammern und Einstellung der massenhaften Tötungen auch der Juden. Ein Anzeichen dieser Priorität war die Entwicklung der Nebenlager, deren Netz im Vergleich mit den Lagern in Mitteldeutschland wesentlich schwächer ausgebaut war. Wenn das KZ Auschwitz lediglich ca. 40 Nebenlager errichtete (davon 28 bei Industrieanlagen), waren es im KZ Buchenwald 129 und im KZ Dachau 197.

In Anbetracht der Opferzahl, des territorialen Ausmaßes, der Exterminationsmethoden wie auch der nationalen Differenzierung der Opfer ist Auschwitz nicht nur ein Symbol für den Holocaust der Juden, aber auch für das Genozid anderer Naziopfer.